

УДК 94(363)

ЛАСІНСЬКА М. Ю.

м. Миколаїв

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ГУНСЬКОЇ ДОБИ РЕГІОНУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем досліджень гунських старожитностей на території Північного Причорномор'я. Також, в ній представлено коротку історію археологічного вивчення пам'яток гунської доби.

Ключові слова: гуни, гунська доба, історія досліджень, історіографія, концепція, наукові проблеми.

Постановка проблеми. Питання вивчення археології гунів належить до найменш досліджених проблем євразійської історії в добу «Великого переселення народів». Досі не вирішеними в науковій літературі лишаються питання: хронології гунської епохи, етнічної приналежності гунських племен, класифікації та типологізації речей і т. ін. Досі не існує узагальнюючої праці з історії та історіографії досліджень гунських археологічних пам'яток. Та й самі старожитності, через тривалу помилкову ідентифікацію їх, як сармато-аланські, вивчені мало та не досить ґрунтовно.

Аналіз джерел. Спробу розв'язати вузлові проблеми в археологічному вивченні гунських старожитностей в різні часи робили відомі археологи та дослідники історії кочових суспільств: А. К. Аброза, І. П. Засецька, А. М. Хазанов, А. В. Комар, М. О. Казанський, О. В. Симоненко та ін.

Метою даної статті є висвітлення актуальних проблем та історії вивчення археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я.

Виклад основного матеріалу. Надчорноморські степи здавна багаті на пасовища, постійно слугували місцем локалізації кочових племен скотарів. Понад тисячу років тому тут привалювали іраномовні народи, що послідовно змінювали один одного протягом тривалого часу: кіммерійці, скіфи, сармати роксолани, аороси, алани та інші. Кожен з них на певному етапі історії Північного Причорномор'я займав пріоритетні позиції. Згадані вище етноси та пов'язані з ними події знайшли своє відображення на сторінках праць багатьох давніх еллінських та римських авто-

рів. У 370-ті рр. н.е. потужна гунська навала поклала кінець пануванню іраномовного населення та відкрила шлях східним тюркомовним народам у степах Північного Причорномор'я. Експансія гунів супроводжувалась масовим винищенням місцевого населення. Решта місцевого іраномовного населення була повністю підкорена прибульцями. Результатом цих подій стало створення наприкінці IV ст. в регіоні Північного Причорномор'я союзу кочових племен, очоленого гунами, котрі до середини V ст., тобто до розпаду «держави» Атіли у 454 р. зберігали за собою статус наймогутнішого політичного об'єднання кочовиків, не лише на півдні Росії, але й по всій Східній Європі. Незважаючи на переміщення ставки гунського вождя за правління Атіли в Панонію, Північне Причорномор'я лишалось головною базою союзу, його забезпеченням тилом. Ось чому, після смерті Атіли, зазнавши поразки від своїх колишніх союзників, гуни, як стверджують давні історики, могли повернутись до степів над чорноморського регіону. Проте далі відомості про гунів стають надто скупими та недостатніми для відновлення їх історії у наступні періоди. У письмових джерелах місце гунів займають нові народи – утигури, кутигури, сарагури, уроги, а також савіри, болгари та інші. Певна частина з вище згаданих етносів у давніх авторів помилково носила ім'я гунів. Але ми добре знаємо, що часто античні письменники надавали назву одного з найбільш могутніх племен, що відіграло активну роль в історії народів та держав Східної Європи, іншим племенам, котрі за способом життя та культури були подібні до своїх відомих попередників.

Так, наприклад, самі гуни часто фігурують в письмових джерелах під іменем «скіфів», котрі, як відомо біля п'яти сотень років володарювали на величезних просторах від Дону до Дунаю. Панування гунів, хоча й було швидкоплинним але наслідки його виявилися надто значущими, такими, що лишили по собі невитравний слід у історії не лише Південної України, але й всієї Європи.

Поява гунів наприкінці IV ст. на півдні України розпочала новий історичний етап. Для надчорноморського степу він означав перехід від панування сарматів до гунів. Історичний відрізок, часу володарювання гунів у Північному Причорномор'ї справедливо називається «гунською добою». Згідно письмових джерел початок її слід віднести до кінця IV ст., тобто до часу гунської навали та утворення гунського племінного союзу, розквіт припадає на першу половину V ст., занепад – на середину V ст. Враховуючи нові археологічні відкриття, вчені схильні до зміщення верхньої дати тривалості «гунської доби» на кінець V ст. або, навіть, на початок VI ст. [2].

Дана стаття присвячена історії археологічного вивчення пам'яток гунської доби на території Північного Причорномор'я. Пам'ятки цього часу представлені в основному зруйнованими похованнями, знайденими місцевими мешканцями при будівельних та земляних роботах, а також відкритими в результаті археологічних розкопок, останні, що правда становлять значно менший відсоток. Це можна пояснити специфікою поховального обряду, зокрема ізольованістю поховань, котрі рідко утворюють могильники, а також відсутністю у багатьох випадках курганних насипів. Остання обставина сильно ускладнює пошуки пам'яток гунської доби. Значну проблему для вивчення вказаних пам'яток становить їх незначна кількість, відсутність обліку, докладної фіксації та документації, а також, неповноцінність комплексів.

Вивчення пам'яток гунської доби розпочалось з кінця XIX та початку XX ст. У 1884 р. Д. Я. Самоквасов відкрив три поховання у с. Новогригорівці, колишньої Катеринославської губернії, нині це Запорізька область [2]. Всі поховання були розміщені під кам'яними вкладками з однаковим поховальним обря-

дом – трупоспалення на боці. Згадані поховання досі є єдиною пам'яткою у степах Північного Причорномор'я, котра пов'язана з давнім могильником. Всі інші комплекси, знайдені в даному регіоні являють собою поодинокі поховання і належать до числа випадкових знахідок. До прикладу така сама ситуація спостерігається в регіоні Нижнього Поволжя, де відкриття перших комплексів гунської доби було також випадковим та відносилось до 1911 і 1914 рр.

Систематичне накопичення матеріалу розпочалось лише у 20-х рр. XX ст., у зв'язку із появою перших планомірних наукових розкопок. При цьому більшість вчених ідентифікували цілу низку знахідок, як такі, що належать до сарматської та аланської археологічних культур, не зважаючи на наявність у похованнях нехарактерного для сарматів ритуалу поховання шкіри коня. Датування досліджених пам'яток вказувалось в межах від інця IV до середини V ст. [2]. Лише, незначна кількість дослідників пов'язувала частину знайдених комплексів уже безпосередньо з гунами. Вивчаючи особливості поховального обряду та речовий матеріал пам'яток гунської доби, вчені відмічають цілу низку нових рис, які були не притаманні культурі сарматів чи аланів [2]. Серед таких робіт на значну увагу заслуговують праці І. П. Засецької, яка відмічає, що такі явища, як поховання із трупоспаленням, кургани з вогнищами, поховання шкіри коня, а також розповсюдження нових форм зброї, кінської вузди, прикрас та інших артефактів свідчать про складання у першій половині V ст. у південноукраїнських степах нової культурної спільноти, історично пов'язаної з утворенням тут племінного союзу під владою гунів. Ці дані та ряд інших спостережень дозволив І. П. Засецькій виділити пам'ятки кінці IV–V ст. у самостійну історико-культурну групу, окрему та відмінну від пізньосарматських старожитностей III–IV ст. та від комплексів VI–VIII ст. [2].

Одним із найбільш дискусійних питань гунської археології є проблема походження виробів поліхромного стилю. Її вивчення йшло шляхом пошуку витоків створеного в ювелірному мистецтві кінця IV–V ст. художнього напрямку, а також визначення етно-

культурної приналежності та центрів виробництва поліхромних прикрас. В процесі дослідження виникли різноманітні думки та точки зору на окремі питання цієї складної проблеми. Найбільш розповсюдженим було уявлення про готське чи сармато-аланське походження поліхромних виробів. Деякі автори ототожнювали їх безпосередньо з культурою гунів, інші розглядали розповсюдження прикрас поліхромного стилю, як явище історично пов'язане з виникненням гунського племінного союзу, вгледівши в них вплив культурних традицій прибульців і місцевих майстрів.

Не існує єдиної думки, що до питань центрів виробництва поліхромних прикрас. Більшість авторів схильні вважати їх продукцією боспорських майстерень, деякі дослідники не виключають наявності й інших виробничих центрів. Подібна відмінність у думках обумовлена відсутністю єдиного методичного підходу до вивчення археологічного джерела, тобто самих поліхромних предметів, та, перш за все, відсутністю їх стилістичного та хронологічного аналізу. При цьому поліхромні вироби гунської доби, об'єднані загальним прийомом у декорі – поєднанням кольорових вставок з геометричними орнаментами, які при більш ретельному вивченні чітко розрізняються за своїми технічними і декоративними особливостями.

Після появи у 1971 р. роботи А. К. Амброза не менше спірним постало питання хронології комплексів гунської доби, які до недавнього часу всіма дослідниками одноставно датувалися в межах кінця IV–V ст. [3]. А. К. Амброз, розробляючи схему хронології пам'яток раннього середньовіччя, відніс більшість гунських старожитностей до VI–VII ст., зв'язавши їх таким чином з іншою історичною добою. Однак, подібний висновок є дуже суперечливим, через відсутність у роботах А. К. Амброза більш-менш вагомих і ґрунтовних доказів. У наукову полеміку з А. К. Амброзом вступила І. П. Засецька, котра апелювала до більш ретельного вивчення пам'яток гунської доби. Спираючись на взаємозустрічність найбільш характерних категорій речей, вчена дійшла висновку, що більшість комплексів безперечно відноситься до часу панування гунів в Східній Європі і лише деякі з них можуть нале-

жати до пізнішої доби, що слідувала за розпадом гунського племінного союзу [2].

Розповсюдження пам'яток гунської доби не обмежується лише південноукраїнськими степами. Аналогічні комплекси відкриті також в південній Росії, Казахстані, Середній Азії і навіть на Алтаї. Крім того, значна частина відкриттів була зроблена на території Південно-Східної і Центральної Європи.

Оскільки комплекси регіону Північного Причорномор'я історично пов'язані із західними знахідками, звернемо увагу на історію вивчення цих пам'яток, дослідження яких також почалося з кінця XIX століття. Перші узагальнюючі роботи по вивченню гунських старожитностей Західної Європи включали в єдину групу не лише пам'ятки гунської доби, а й артефакти більш пізніх епох. Наприклад, в 1905 р І. Гампель, публікуючи угорські старожитності, об'єднав комплекси гунської та аварської епох в одну хронологічну культурну групу. Водночас, Белла Пошта розглядає знахідки гунської доби, як окрему категорію германо-гунського походження. У 30-ті роки А. Альфольді остаточно виділяє гунські старожитності в самостійну групу, відзначаючи п'ять ознак гунської культури – обряд спалення небіжчиків, кінська упряж, лук, котли і золоті пластини з лускатим орнаментом. Я. Гарматта, підкреслюючи велике значення робіт А. Альфольді, вказує, однак, що виділені ним типи гунських речей не завжди можуть служити безперечним доказом приналежності поховання власне гунам. Враховуючи змішаний характер гунського союзу племен, Я. Гарматта вказує, що одні й ті ж типи речей могли належати представникам різних народів, тому слід звертати увагу не стільки на окремі речі, скільки на комплекс в цілому. Пам'яткам гунської доби, зокрема, питанню походження ювелірних виробів поліхромного стилю присвятив свої роботи Н. Фетті.

Найбільш повний звід матеріалів гунської доби, в якому були опубліковані не лише західні пам'ятки, але й більшість пам'яток з території колишнього СРСР, належить авторству німецького вченого І. Вернера. У своїй роботі І. Вернер виявляє цілу низку східних елементів – звичай деформації черепа, складений за складом лук, деякі форми мечів,

бронзові котли, дзеркала з петелькою на звороті, кінська вузда, речі поліхромного стилю та розглядає їх, як ознаку кочівницької культури, а поширення цих елементів в Центральній і Південно-Східній Європі пов'язує з рухом гунів на захід. Показавши широке територіальне поширення пам'яток гунської доби – від Казахстану до Угорщини, І. Вернер доводить, що європейські гуни не можуть вважатися єдиними носіями культури епохи великого переселення народів. Намагаючись ототожнити окремі поховання з конкретними племенами – аланами, гунами, германцями і т. ін., І. Вернер, однак, приходять до висновку, що більшість поховань не піддаються етнічній ідентифікації. Крім цих вузлових питань гунської археології в роботі І. Вернера дається детальна характеристика деяких категорій речей, визначається датування кожного комплексу окремо.

В останні десятиліття ХХ ст. пам'ятки доби панування гунів в Східній Європі та періоду, що послідував після падіння гунської «держави» в Панонії, як і раніше лишались в центрі уваги дослідників. З'явилися нові публікації, статті, монографії, в яких піднімалися різні питання і проблеми гунської археології. Це, насамперед, роботи угорських вчених Д. Ласло, М. Пардуци, І. Ковриги, І. Бони, А. Кіша, П. Томко, Б. Кюрти і багатьох інших. А також дослідників інших європейських країн К. Домбровського, І. Вернера, Б. Свободи, Я. Тейлора, Г. Диакону, К. Хоредта, Б. Арреніус, І. Дамм, К. Радловського і т. ін. Слід також згадати каталог виставки «Германці, гуни, авари», що відбулася в Нюрнберзі та Франкфурті на Майні в 1987–1988 рр., Який містить величезний фактичний матеріал, а також цікаві дослідження колективу авторів.

У 1994 р. в м. Санкт-Петербурзі побачила світ ґрунтовна праця І. П. Засецької «Культура кочовиків Південно-Руських степів у гунську добу (кінець IV – V ст.)». Запропонована до публікації монографія була закінчена в 1982 р і здана до видавництва Інституту Археології (м. Москва) до серії «Звід археологічних джерел», де вона перебувала до 1992 р. При підготовці видання авторкою були внесені зміни і доповнення у зв'язку з публікацією результатів нових археологічних дослі-

джень, що були надруковані у пресі з 1982 по 1992 рр. При цьому, проблему датування гунських пам'яток, авторка, яка тривалий час вела дискусію з А. К. Амброзом, в опублікованій монографії, що вийшла вже по смерті А. К. Амброза, лишила на свою користь. Тому висновки І. П. Засецької, так само як і до того висновки А. К. Амброза вимагають додаткової перевірки та уточнень.

Ще одна проблема, на якій хотілося б зупинитися, стосується походження європейських гунів та їх взаємозв'язку з центральноазіатськими племенами хуну (сюнну). З цього питання в літературі існують дві діаметрально протилежні точки зору. Одні дослідники категорично проти ототожнення цих народів, інші, навпаки, вважають їх єдиними в етнічному відношенні.

В останні роки ХХ ст., у зв'язку з накопиченням нових матеріалів як на території Центральної та Середньої Азії, так і в степовій смузі півдня колишнього СРСР, в літературі знову підіймалось питання про необхідність більш ретельного зіставлення археологічних пам'яток цих областей, що знаходилися в кругообігу історичних подій, чималу роль в яких відігравали племена хуну і гунів. С. Г. Боталов висунув про приналежність пізньосарматських пам'яток урало-казахських степів II-IV до «гуно-сарматів». У 2007 р. М. Г. Мошкова, В. Ю. Малашев та С. Б. Болелов ретельно проаналізували гіпотезу С. Г. Боталова та спростували її [1, 3].

Велике значення для вирішення проблеми гуно-хунських зв'язків має вивчення окремих категорій речей з комплексів Східної Європи гунської доби в плані їх історичного розвитку. Щодо цього цікаві результати дала класифікація наконечників стріл, прототипи яких були знайдені не серед місцевої зброї попередньої сарматської доби, а серед хунських та середньоазіатських старожитностей перших століть нашої ери. Подальше вивчення окремих категорій речей в цьому напрямку, можливо, дозволить виявити й інші риси подібностей в культурах двох племінних об'єднань, а також простежити етнокультурні контакти хуну на шляху їх руху на захід [5].

Не дивлячись, на накопичений матеріал жодної цілісної концепції датування гунських

пам'яток в останні роки ХХ – перші роки ХХІ ст. так і не з'явилося. Спробу вирішити вказану проблему зробив на початку ХХІ ст. А. В. Комар у своїй роботі «Актуальні проблеми хронології матеріальної культури гунського часу Східної Європи». Вчений, проаналізувавши дослідження І. П. Засецької та А. К. Амброза створив нову концепцію хронології гунських старожитностей в Східній Європі. При цьому сам автор відмічав, що вона не претендує на абсолютну істинність, через те, що аналіз більшості речей А. В. Комар проводив дистанційно через їх згадування в науковій літературі [3].

У 2010 р. світ побачила стаття іншого відомого археолога, доктора історичних наук О. В. Симоненка, в якій він, на підставі аналізу значного масиву наукових матеріалів, дійшов висновків, що аланська культура була сформована у тісному контакті та взаємодії з культурою хуну та під сильним впливом китайської культури. О. В. Симоненко запропонував гіпотезу депортації частини населення пазирикської культури кочовиками хуну на захід. На підставі подальшого співіснування

цих двох етносів була сформована сармато-хунська культура аланів [4].

Висновки. Підбиваючи підсумки хотілося б зазначити, що сучасна історіографія та джерелознавство археологічного вивчення гунських пам'яток на теренах Північного Причорномор'я, на жаль, містить більше запитань, ніж відповідей. Гунська доба належить до лакун в історії регіону, заповнення якої, потребує новітніх ґрунтовних наукових розвідок та досліджень.

Список використаних джерел

1. Боталов С. Г. Хунны и гунны / С. Г. Боталов // АЭАЕ. — 2003. — № 1 (13). — С. 15—24;
2. Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V ст.) / И. П. Засецкая // СПб. : АО «Эллипс Лтд», 1994. — 224 с., 48 табл., 30 рис., вкладка;
3. Комар А. В. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы / А. В. Комар [Сборник статей] // Труды по археологии. Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк, 2000. — Том 1. — С. 19—53;
4. Симоненко А. В. «Гунно-сарматы» (к постановке проблемы) / А. В. Симоненко // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2010. — Выпуск 11. — С. 392—402;
5. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. / А. М. Хазанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 406 с.

ЛАСИНСКАЯ М. Ю.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ГУННСКОЙ ЭПОХИ РЕГИОНА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Статья посвящена раскрытию актуальных проблем исследований гуннских древностей на территории Северного Причерноморья. Также, в ней представлена краткая история археологического изучения памятников гуннской эпохи.

Ключевые слова: гунны, гуннская эпоха, история исследований, историография, концепция, научные проблемы.

LASINSKA M.

KEY ISSUES AND RESEARCH HISTORY ARCHAEOLOGICAL SITES OF HUN PERIOD AT THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The article is devoted to topical issues of research Hun antiquities in the Northern Black Sea. Also, it presents a brief history of archaeological study of monuments Hun era.

Keywords: Huns, Hun age, history of research, historiography, concept, scientific problems.

Стаття надійшла до редколегії 30.06.2014